

Krize, nebo konec kapitalismu?

Jiří Pehe (ed.)

Arnason Barša Bartlová Bělohradský

Drulák Dvořáková Halík Hauser

Hořejší Komárek Kotecký Macháček

Potůček Přibáň Slačálek Sokol

Škabraha Štern Švihlíková Znoj

Jiří Pehe (ed.)

Krize, nebo konec kapitalismu?

Jiří Pehe (ed.)

Krize, nebo konec kapitalismu?

© PROSTOR, 2012

ISBN 978-80-7260-267-4

Obsah

Jiří Pehe: Úvod 9

I. Obecně o krizi

Jan Sokol: Jaká vlastně krize? 21

*Jiří Příbáň: O bezmoci kritické teorie
a expertního vědění v globální společnosti* 32

Tomáš Halík: Pokus o teologickou diagnózu krize 47

Stanislav Komárek: Vyvanutí aneb meditace v pavilonu motýlů 59

Václav Bělohradský: Odvrat od smyslu: o současné krizi 67

Michael Hauser: Krize je trojitá a vládne nám zombie 84

Ondřej Slačálek: Implóze budoucnosti 93

II. Konec kapitalismu?

Pavel Barša: Rozcestí kapitalismu 113

Johann P. Arnason: Naše prozatímní krize 126

Martin Škabraha: Neoliberalismus jako loutka 143

*Ilona Švihlíková: Skutečná podoba současné krize
- formační krize a krize Západu* 155

*Jan Macháček: Módní téma krize kapitalismu
O udržitelnosti demokracií s tržní ekonomikou* 172

*Jan Štern: Společnost bez kontroly
Jedenáct poznámek k současné krizi západního světa* 183

III. Krize Západu a krize česká

Petr Drulák: Prorazit gumovou zeď **203**

*Milena Bartlová: Podíl kýče na budování
českého neokapitalismu* **218**

*Milan Znoj: Konec Klausovy éry, soumrak sociálního státu
a demokratické vyhlídky* **229**

*Vladimíra Dvořáková: Systémová korupce
jako fenomén současné krize* **250**

Václav Hořejší: O krizi, elitách, Klausovi a křesťanství **259**

Vojtěch Kotecký: Restart, tentokrát s chytrou ekonomikou **263**

Martin Potůček: Zachraňme stát! **277**

O autorech **291**

Úvod

Jiří Pehe

Ve zlomových okamžicích historie jsme opakovaně svědky zvláštního jevu: zatímco společnost je ještě v područí jazyka, institucí a rituálů odcházející éry, pod povrchem už nastupuje éra nová, jejíž obrysy ale nikdo neumí přesně artikulovat. Umělci nebo nekonformní intelektuálové pozvolný příchod tohoto „nového“ cítí a různými způsoby se na něj snaží upozornit, ale i oni mají problém s jazykem.

Chtějí-li totiž sdělit zbytku společnosti, co ono „nové“ může znamenat, musejí tak i oni činit většinou s pomocí jazyka éry stále ještě dominující. K tomu všemu se navíc přidávají nejrůznější tabu a myšlenková klišé, která s jazykem odcházející éry souvisejí.

Přesto je třeba se stále znovu pokoušet, i navzdory rychle „zastarávajícímu“ jazykovému a myšlenkovému arzenálu, definovat nejenom historický zlom, v němž se nalézáme, ale také hledat obrysy rodící se nové skutečnosti. I proto jsem se rozhodl požádat některé přední české veřejné intelektuály, aby se k fenoménu vyjádřili.

Sborník jejich textů na téma krize, kterou nejen v ekonomické podobě pociťuje přinejmenším současný západní svět, nabízí celou škálu takových originálních pohledů. Zatímco někteří autoři se zaměřují na fenomén krize z filozofických hledisek a zpochybňují mnohé ze základních expertních pohledů poslední doby, a několik dokonce

polemizuje se samotným pojmem krize, další se soustřeďují na jednotlivé aspekty krize.

Čtenářům se tak nabízejí eseje na téma krize (západní) civilizace, krize moderní společnosti nebo krize kapitalismu. V knize je též několik textů zaměřených na specifické podoby a příčiny krize v České republice, v níž hraje neopominutelnou roli systémová korupce.

Někteří z autorů raději než o krizi mluví o rozcestí, na němž se nalézáme, nebo o změnách paradigmat v době přechodu od industriální civilizace k postindustriální či od pozdní moderny k postmoderně. V ještě obecnější rovině se pak někteří autoři zaměřují na změnu hodnot, která všudypřítomný pocit krize doprovází.

Jako editor tohoto sborníku si dovolím v tomto úvodu nabídnout především úhel pohledu, kterého se většina autorů ve svých textech tak či onak dotýká, ale který si zaslouží zvláštní pozornost. Jde o vztah mezi globální podobou trhu a demokracií, jež zůstává ukotvená na národní úrovni. Právě tento nerovný vztah se zdá být jednou z příčin současné krize.

Po pádu komunistických režimů v roce 1989 ohlásil americký politolog Francis Fukuyama „konec historie“ v podobě definitivního vítězství liberální demokracie, opírající se o tržní hospodářství, ale po pouhých dvou desetiletích máme co do činění s úplně jiným scénářem: úpadkem liberální demokracie a prudkým „ožitím“ historie v podobách, které svoji neuchopitelností nahánějí strach.

Mluvit o úpadku, nebo dokonce konci demokracie může

leckomu připadat jako nemístné přehánění. V západním světě, i když se potýká s ekonomickou krizí i sociálními problémy, se přece konají pravidelné volby, u moci se střídají různé vlády, jsou formálně zaručeny i respektovány všechny základní svobody občanů.

Jenže demokracie znamená primárně „vláda lidu“, a ta se stává v posledních desetiletích stále větší iluzí, neboť se ocitá pod stále větším náparem sil a trendů, které skutečnou vládu lidu de facto znemožňují.

Liberální demokracie původně vznikla ruku v ruce se vznikem národních států, občanské společnosti, vlády zákona, moderních médií a tržního hospodářství. Její procedurální složka byla vystavěna na existenci politických stran, které soutěžily o moc v pravidelných volbách, v rámci pravidel pevně nastavených liberálním konstitucionalismem.

Zejména v posledních dvaceti letech se ovšem všechny výše zmíněné podmínky existence liberální demokracie prudce změnily. Národní státy jakožto arény, v nichž liberální demokracie zatím fungovaly, jsou rozměňovány procesem globalizace.

Mění se i klasická podoba občanské společnosti, která byla v době svého největšího rozkvětu založena na existenci fyzických forem sdružování: od nejrozličnějších spolků až po profesionální asociace a odbory. Jak už před časem poukázal v knize *Bowling Alone* americký politolog Robert Putnam, jen v USA, zemi s nejrozvinutější občanskou společností na světě, poklesl počet sdružení i spolků v posledních desetiletích o desetitisíce.

Se vznikem nových komunikačních technologií a sociálních sítí se část občanských aktivit přesunula do

kyberprostoru, jenže se zdá, že zatímco tato „virtuální“ občanská společnost má velkou schopnost se rychle mobilizovat a tlačít na různé změny, není příliš stabilní. Funguje, stejně jako mnoho dalších produktů éry globalizace, v podobě bublin, které se objeví a zmizí, přičemž za sebou často zanechávají „nedokončenou práci“, které se snadno zmocňují nedemokratické síly.

Změnila se podstatně i povaha moderních médií. Ta byla ve své původní podobě považována nejen za formu nezávislého veřejného prostoru, ale též za hlas veřejnosti, za „hlídacího psa demokracie“. Jenže postupující privatizace veřejného prostoru přeměnila i většinová média jen na formu podnikání, která se nejen podbízí nejnižšímu společnému jmenovateli v podobě „lidového vkusu“, který lze dobře zpeněžit, ale také v mnoha ohledech srůstá s politikou a jinými podnikatelskými zájmy.

Americký politolog Fareed Zakaria před časem nabídl jako léčbu úpadku procedurální, tedy volební stránky demokracie posílení liberálního konstitucionalismu. Tedy vytvoření co nejpevnějších pravidel hry a nezávislých institucí, které nepodléhají populismu volebních cyklů. Instituce, jako jsou centrální banky, veřejná média, nezávislé auditorské orgány či ústavní soudnictví, jsou sice ustaveny politikou, ale jelikož jsou vytvořeny s patřičnou mírou ústavní ochrany proti politické interferenci, chrání liberální demokracii před tím, co Alexis de Tocqueville nazval „tyranií většiny“, které lze často dosáhnout jen chytrou manipulací ze strany nějaké politické menšiny.

Zakaria nabídl toto řešení jako lék na hrozbu vzniku „neliberálních demokracií“. Tedy demokracií, v nichž fungují procedurální mechanismy, jako jsou pravidelné

volby, které ale ve skutečnosti jen legitimují různé formy autoritářství.

Zakaria se domníval, že „neliberální demokracie“ budou především dílem konkrétních politiků a stran s autoritářskými sklony, které zneužijí demokratických procesů k ustavení „svobodně“ zvolených vlád, jež ovšem následně budou svobodu různě podvazovat v zájmu svých mocenských ambic. I proto navrhoval, aby se demokratické režimy pojistily proti této eventualitě vytvořením co největšího počtu ústavně co nejsilněji chráněných institucí nezávislých na politice, které budou mít schopnost případný nápor autoritářů neutralizovat.

Jakkoliv „neliberální demokracie“, před nimiž Zakaria varoval, jsou jistě i dnes problémem v celé řadě zejména méně rozvinutých zemí, potíže současných západních demokracií souvisejí především s jevem, který ještě před třemi desetiletími jen málokdo očekával. Je jím rozpojování původně úzké vzájemné vazby mezi demokracií a tržním hospodářstvím. Mechanismu tohoto „rozpojování“ se v tomto sborníku věnuje detailně především Jan Štern.

Trh byl ve své původní podobě považován za formu občanské společnosti, která přispěla ke vzniku moderních demokracií. Kapitalismus byl v této fázi svázán s konkrétními vlastníky, kteří byli pro změnu pevně svázáni s jednotlivými národními rámci. Jakkoliv už v této rané podobě existovaly různé formy „globalizace“ podnikání, tedy expanze přes národní hranice, těžiště systému bylo v konkrétních podnikatelích, kteří tvořili páteř národní občanské společnosti.

Proces globalizace v podobě vzniku nadnárodních korporací a finančních institucí, které často ovládají spíše

jejich vrcholní manažeři než jejich akcionáři nebo formální vlastníci, začal sice už dávno před rokem 1989, ale až do pádu komunismu a následného vítězného tažení neoliberalismu, jehož doktrína byla vtělena do tzv. Washingtonského konsenzu, byl kapitalismus v rozhodující míře ještě stále svázán s národními státy.

Jinými slovy, nejenže malý a střední podnikatelský stav ještě stále tvořil páteř podnikání, a tím i občanské společnosti, ale demokratický proces národních států měl dostatek sil v potřebné míře regulovat a vynucovat si „humanizaci“ kapitalismu v podobě financování sociálního státu.

Jakkoliv radikální levice vždy viděla tento proces spíše jen jako nástroj kapitálu k pacifikaci mas, tedy ke zmírňování radikalismu, i k vytváření potřebné kupní síly v podobě konzumu středních tříd a samotnou liberální demokracii viděla jen jako nástroj „kapitalistického panství“, ve vztahu tržního hospodářství a demokracie je po roce 1989 podstatné zejména to, že se trh zcela vymknul národnímu rámci.

Jan Macháček ve svém eseji poznamenává, že někteří čeští intelektuálové zbytečně démonizují globální kapitalismus. Problém ale není, jak se zdá v samotné globalizaci kapitalismu, globalizace se prostě děje, a nic moc se s tím nedá dělat.

Problém spočívá spíše v tom, že zatímco došlo k prudké globalizaci trhu, založené na globalizaci komunikace, politický proces zůstal zakotven v národních státech. Ač byly učiněny pokusy dát jakousi nadnárodní úroveň i politice, například v podobě Evropské unie, proces globalizace politiky je zatím nedostatečný, protože naráží jak na zažité vzorce politického chování či hluboce zakořeněné národní

kultury, tak na jistou bezradnost politiků při snahách povýšit demokratický proces z národní na nadnárodní úroveň.

Vznikla tak zcela neřešitelná rovnice: na jedné straně globálně fungující, ve stále větší míře nikým nekontrolované trhy, na straně druhé těžkopádné národní demokracie. Zatímco globalizované trhy vyžadují flexibilitu a ekonomickou racionalitu, tak jak jí rozumějí ony, národní státy jsou pomalé a ekonomickou racionalitu podřizují požadavkům voličů.

Prudce se zvětšila i nesouměřitelnost „sil“. Schopnost globalizovaného kapitálu vynucovat si ústupky na demokratické politice národních států je mnohem větší, než je schopnost demokratické politiky národních států vynucovat si ústupky či regulovat nadnárodní kapitál.

Tato nesouměřitelnost vyústila do akcelerujícího procesu „privatizace“ demokratické politiky v podobě rostoucí závislosti politických stran na velkých penězích a masivní korupci. Zároveň se takto zprivatizovaná politika ocitla pod rostoucím tlakem, aby privatizovala veřejné statky i celé oblasti státu. Jak upozorňuje ve svém eseji Martin Potůček, máme co do činění s nebezpečným a nežádoucím úpadkem státu jako takového.

Tento tlak na stát byl a je vyztužován ideologicky neoliberální argumentací, že stát je na rozdíl od soukromého sektoru špatný hospodář. Výsledkem je privatizace celých oblastí důchodových systémů, zdravotnictví a sociálních služeb, ale i rostoucí „outsourcing“ jednotlivých státních funkcí do rukou soukromého sektoru.

Když vypukla v roce 2008 ekonomická krize, ukázalo se, že zprivatizované státy nemají na vybranou: musely

soukromý sektor v podobě masivních injekcí zachraňovat, protože by jinak došlo ke kolapsu i těch funkcí, které dříve zajišťoval stát, například penzijních systémů. Nemluvě o možném kolapsu soukromého bankovního sektoru, který se státem prorostl v podobě nejrůznějších státních garancí či hypotečního průmyslu.

Současná krize tak není jen krizí ekonomickou. Je také krizí liberální demokracie, potažmo krizí demokratického státu, jehož některé dříve podstatné funkce byly oslabeny či zcela rozpuštěny do rukou soukromého sektoru, navíc majícího často původ za hranicemi jednotlivých států, jako je tomu v případě nadnárodních penzijních fondů a bank.

Jednou reakcí na tento vývoj je sílící nacionalistický proud v politice, který se domnívá, že národní stát ještě stále má na to, aby získal zpět svoji suverenitu. Bohužel, novodobí hlasatelé renacionalizace politiky míří, zejména v Evropě, na falešný cíl.

Tvrdí, že důvodem oslabování národních států je dle nich umělý proces nadnárodní politické integrace, který prý oslabuje národní demokracii a vynucuje si jakousi „postdemokracii“. Jsou to často ovšem zároveň stejní lidé, kteří vzývají neviditelnou ruku trhu, která je ve své globální podobě ve skutečnosti hlavním důvodem oslabování národních států a liberální demokracie.

Globální trhy, zejména jejich finanční sektor, vyžadují, aby národní státy, jejichž politické reprezentace se musejí potýkat s konkrétní politickou realitou, sociálními problémy a volebními cykly, fungovaly co nejvíce v souladu s jakýmsi chladným „rozumem“ nadnárodního účetnictví a provozu. Ratingové agentury a „risk management“ velkých bank mohou poslat ke dnu celé státy, pokud

se nejsou schopny těmto nárokům podřídit, přičemž ale tento nadnárodní finanční sektor sám nepodléhá - kromě kritérií co nejrychlejšího zisku - téměř žádným vnějším omezením.

Liberální demokracie v národních státech se tak stává jakousi odmocninou těchto globálních finančních i ekonomických tlaků. Ty dokážou velmi účinně využít i institucionálních slabin nadnárodních politických iniciativ, jako je EU. To, že se EU nedokázala zatím přeměnit ve skutečnou politickou a fiskální unii, která by byla mnohem účinnější hrází vůči nárokům globálních trhů, než dokážou být národní státy, už vyústilo do největší krize EU od jejího vzniku.

Tlak trhů je tak obrovský, že EU ochotně spolupracovala například na urychlené výměně demokraticky zvolených vlád v Řecku a Itálii, ať už jsme si o jejich kvalitě mysleli cokoliv, za vlády technokratů, kteří v podstatě jen plní zadání nadnárodního finančního kapitálu.

V takové situaci se demokratický proces v národních rámcích stává iluzorním. Volební proces je stále více závislý na moci peněz. Činy jednotlivých politických reprezentací v národních státech jsou pak mezi volbami stále častěji ovlivňovány, pokud ne přímo kontrolovány, mocnými ekonomickými zájmy.

Jak už bylo řečeno, privatizace politiky probíhá nejen skrze privatizaci politických stran či státních funkcí i veřejných statků, ale také skrze tlak, který na „demokratickou“ politiku vyvíjejí finanční trhy, například v podobě hodnocení ratingových agentur. Nemluvě o tlaku na nezvyšování daní bohatým či tlaku na ořezávání prý přebujelých sociálních států.

Co v tomto kontextu zbývá z liberální demokracie, je stále více jen iluze. Konají se volby, máme svobodu slova, ale jednotlivci, a dokonce celé „demokratické“ státy mají stále menší možnost cokoliv ovlivnit.

Zdá se, že nenastal konec historie, ale je možné, že se blíží konec demokracie, tak jak jsme ji v době modernity znali. Možná se zdánlivě nic tak strašného neděje, protože už dnes lze zaslechnout, že s globálním kapitalismem mohou lépe spolupracovat technokraté, kteří plní různé ekonomické ukazatele bez ohledu na sociální důsledky v jednotlivých zemích, tak jak to vidíme třeba v Číně.

Moderní svět řídí experti, jejichž problematickou rolí se zabývá ve svém eseji Jiří Přibáň. Leckdo může soudit, že je načase si přestat hrát na politiku a demokracii, zejména pokud mohou být základní svobody ústavně zaručeny i bez politických vlád.

Potíž je v tom, že globální kapitalismus má bez demokratické kontroly výrazně sebezničující tendence. I proto se zdá, že jsme spíše než na konci historie na začátku její nové etapy, která může zcela změnit svět přinejmenším v té podobě, jak jsme ho znali od nástupu modernity v době osvícenství.

ČÁST PRVNÍ
OBECNĚ O KRIZI

Jaká vlastně krize?

Jan Sokol

Slovo krize udělalo za posledních dvě stě let ohromnou kariéru a dnes se bez něho žádný novinář neobejde. Kde se vůbec vzalo? Řecká *krisis* znamenala původně rozlišení či rozsudek, to jest lidské rozhodnutí a jednání. Ale už ve vojenství a v hippokratovské medicíně se začalo užívat pro zlomový okamžik, kdy nepřítel či nemoc buď začne ustupovat – anebo naopak zvítězí. V tomto vojensko-medicínském smyslu se od 18. století používá jako metafora pro hrozné až osudové společenské a hospodářské vyhlídky. Jenže už slavné Rousseauovo proroctví, že se „blížíme stavu krize a století revolucí“ (1762), je sice zřetelná hrozba a varování před něčím, co se na nás neodvratně valí, zároveň však vyjadřuje jakousi neurčitou naději na velkou změnu a revoluční pokrok. Od roku 1832 vydával Robert Owen noviny s tímto titulem a slova se pak chopil nejenom Marx, ale také Burckhart a mnoho dalších. Když Nietzsche v *Ecce homo* přirovnal sám sebe k dynamitu, myslel to nejspíš podobně. Tento dvojznačný význam osudové katastrofy, od níž se však zároveň očekává právě tak automatický čistný a nápravný účinek, mají pro Marxe jak známo revoluce. Podobně je tomu i dnes v neoliberální ekonomii: problémy vyřeší jen čistná krize, kde ti slabší zkrachují a trh se tak vyčistí.

Vedle tohoto významu osudové hrozby se ovšem slovo krize stále častěji užívá i pro označení nějaké mizerie,

kteřá nehrozí, nýbrž už je tu, nebo dokonce panuje. Tak vládní krize znamená stav, kdy žádná vláda není, hospodářská krize stav, kdy se obchody nedaří, a krize důvěry elegantně naznačuje, že se nikomu věřit nedá. Patří k dobřému tónu na nějakou krizi naříkat a hubovat, i když iluze o jejím očištném působení ve 20. století hodně vybledly. Ostatně mluvit o krizi nikoho neurazí - my nic, to krize - a čtenáře to jen utvrdí v příjemném přesvědčení, že se s tím nedá nic dělat. Jsme zkrátka v krizi a můžeme na nejvyšš přemýšlet o tom, jak ji s co nejmenší úhonou přežít. Však ona zase přejde.

Je to opravdu tak? S obecným a vlastně docela útěšným pocitem jakési „krize všeho“ totiž podivně kontrastuje nepochybný fakt, že se nám daří až podezřele dobře. Podstatná část Evropy žije už přes půl století v míru, v bezpečí a v pohodlí, o jakém se našim předkům nikdy nesnilo. Lidé, kteří se vracejí ze střední Afriky a z jiných méně šťastných koutů světa, nad tím krouť hlavou nebo se tomu vyloženě smějí. „Vaše starosti na moji hlavu!“

Že by tedy bylo s námi všechno v pořádku? Kupodivu i mnozí šťastlivci, kterým se podařilo z bídy a beznaděje uprchnout do našeho ráje, po čase svůj první optimismus houfně ztrácejí. Právě mezi nimi se dokonce rekrutují různí „fundamentalisté“, kteří své zoufalství obracejí proti většinové společnosti a své zklamání občas projeví spektakulárním terorem proti nikomu a proti všem. Tak se znovu ukazuje, že optimismus má k pesimismu blíž, než by se zdálo. Třeba právě v tom, že si oba představují, jako kdyby svět a lidská společnost běžely jaksi samy od sebe a člověk jen plul na vlnách jako korková zátka.

Naši statečnější i skromnější předkové, kteří udělali

Evropu Evropou, nebyli optimisté ani pesimisté, ale právě v takových časech, kdy nikdo neví kudy kam, houževnatě přemýšleli, až na něco přišli. Někdy tím, pravda, napáchali hrozná věci, ale nikdy se nespokojili s pohodlnou představou, že jejich nouze a nejistoty přejdou samy od sebe. Z tohoto jejich odkazu a s vědomím vlastní nedostačivosti se chci pokusit ukázat aspoň některé důvody, proč si současné bohaté společnosti nevědí se sebou rady - a proč to jejich členy, kterým se většinou nežije špatně, přesto skutečně trápí.

Proč zrovna v těch bohatých společnostech? Možná proto, že ty chudší a chudé stále ještě pohání ten mocný motor, kterým se naši předkové k tomuto bohatství dopracovali - totiž osvícenská představa pokroku, soutěže a neomezených lidských možností. Weberův slavný esej o protestantské etice a kapitalismu historikové sice mnohokrát zkritizovali, nicméně se mi zdá, že přes všechny faktické nepřesnosti vyjádřil něco podstatného. Renesanční, kalvínská i osvícenská víra v možnosti člověka nejspíš nezačala podvojným účetnictvím, jak říká Weber, nýbrž opojením z lidské svobody, jak je vyjádřil Dante nebo Ficino. Krok za krokem se ale snažila tento původně silně elitářský projekt konkretizovat a zhmotňovat, aby pro něj získávala stále širší vrstvy obyvatelstva. Objev i nárok na duchovní svobodu velkých tvůrců se tak rozšířil nejprve o požadavky svobody náboženské, pak občanské a majetkové, politické a nakonec i požadavky rovnosti jako emancipace občanské, národní, sociální, případně genderové.

Tu rozhodující a politicky dodnes účinnou podobu dali tomuto emancipačnímu hnutí evropského novověku angličtí a američtí utilitaristé: „co největší štěstí pro co

největší počet lidí“. A už v 18. století uvažoval Hutcheson o tom, jak by se toto „štěstí“ dalo měřit a přesně porovnávat. Nemohu zde podrobněji sledovat peripetie tohoto dramatického vývoje, který postupně mobilizoval stále širší okruhy západních společností. S velkým zjednodušením by se snad dalo říci, že liberální společnosti 19. století si postupně vyzkoušely, jaké svobody mohou nabídnout (skoro) všem a co všechno od nich přitom nemusí vyžadovat. Ještě Kant a Hegel byli přesvědčeni, že občanský mír nutně vyžaduje absolutní autoritu a loajalitu vůči panovníkovi, 19. století ji nahradilo volebním právem majetných a nakonec všech mužů. Ve 20. století je dostaly také ženy a po druhé světové válce se začala rušit i vojenská povinnost a hranice mezi státy. Lidská práva, pro Benthama ještě přímý návod ke vzpouře, přijala dokonce OSN jako celosvětový program.

Nemajetné lidi, kteří v 19. století vstoupili do veřejného života, zajímaly odbory, regulace pracovních podmínek včetně pracovní doby, veřejné pojištění a v průběhu 20. století se nezaměstnanost stala problémem státu. Majetné vrstvy přitom účinně blokovaly zvyšování daní, jež by rostoucí složitost veřejných služeb přirozeně vyžadovala. Dědičný hřích statistických prognóz - totiž prostá extrapolace - a slabost vlád tak vedla k epidemii zadlužování. Technologický pokrok velice oslabil dělnictvo jako skupinu a dokončil tak krajní individualizaci společnosti. Ze tří hesel Francouzské revoluce se tiše vypařilo bratrství a i rovnost je dnes v ohrožení: každý svého štěstí strůjcem. Roli peněz jako mimořádně účinného nástroje této obecné emancipace popsal už před sto lety Georg Simmel. Po dlouhém míru se tak politika dostala do područí

hospodářství, zejména finančního, a současné společnosti už drží pohromadě jen nepsaná smlouva či závazek vlád, že HDP stále poroste.

Kritikům modernity je třeba stále připomínat, že z ní dodnes žijeme a za co všechno jí vděčíme. Její program rozhodně neztroskotal, nýbrž ztrácí naopak na přitažlivosti právě tím, že se v té bohaté části světa v tak nečekané míře naplnil. Samozřejmě víra v automatický pokrok ovšem dostala ve 20. století těžké šrámy. Jednak v podobě světových válek, hrůz šoa a gulagů, jednak ale také v tom, že si stále víc lidí připouští zásadní omezení lidstva, například konečnými možnostmi naší Země. Když už i astronomové počítají, kdy celý vesmír skončí, je těžké spoléhat na neomezené možnosti.

I toto nové vědomí konečnosti je plodem evropského novověku, který Zemi nejprve zmapoval, pak vystavil evropským vlivům a mocensky dobyl - než se sám ve světových válkách téměř zničil. Od renesančních glóbusů, ještě plných tajemství a příslibů, vede přímá cesta k nabídkám cestovních kanceláří - a k určitému zklamání turistů, kteří všude narážejí na stejně komfortní hotely. Globalizace je dnes nesporný fakt, který nám bohatým udržuje nízké ceny tolika věcí, ale zároveň pomohl na nohy řadě donedávna „rozvojových“ zemí. Je ovšem „globální“ jen v tom smyslu, že po celé Zemi navazuje síť spojení mezi vybranými účastníky - zejména ve městech -, kdežto mezi jejími oky žije stále ta chudá polovina lidstva, která ji se smíšenými pocity z dálky pozoruje. Vlna, kterou kdysi začali mořeplavci a misionáři a dovršili kolonizátoři, se dnes vrací zpátky a evropské společnosti z ní mají strach.

Jenže právě strach je sice užitečný pud, ale obvykle

špatný rádce do budoucnosti. Jakkoli se asi nikdo z nás neubrání pocitu jisté bezmocnosti vůči živelným pohybům nesmírně složitého moderního lidstva, přece se mi zdá, že odkaz našich velkých předchůdců nás zavazuje, abychom neházeli flintu do žita. Gadamer cituje krásný příměr z Aristotela. Po prohrané bitvě vojáci utíkají a vítězové je snadno pobijí. Jak se může prchající armáda vůbec zastavit, a tak možná zachránit? Jedině tak, že se někde najde jeden jediný člověk, který zůstane stát. Ti ostatní ho buďto ušlapou, anebo se k němu přidají.

Pro koho tedy krize není jen módní žvást, ale skutečně cítí, že tu něco není v pořádku, měl by se asi v té nejlepší evropské tradici zbavit iluzí optimismu i pesimismu, přestat lamentovat, hubovat i strašit a začít přemýšlet. Především o tom, zda a co tu opravdu chybí nebo překáží, aby k obecnému zmatku jen nepřidával další.

Musím začít hodně od lesa. Čtenáři Heideggera znají ten mlhavě útěšný Hölderlinův verš, který slibuje, že „kde je nebezpečí, tam roste i záchrana“. Na tom asi něco je, rád bych ho ale doplnil i opačnou moudrostí, která je z Toynbeeho: čím větší úspěch, tím větší je pak také nebezpečí krachu. Pokusil jsem se ukázat, jak naše dnešní nesnáze nepocházejí z nějakých ztroskotání, ale naopak z toho, že velké projekty našich předků se ukázaly být tak úspěšné; podle některých současných kritiků možná až příliš. Představa svobody jako emancipace jednotlivce otrásla všemi autoritami a nakonec oslabilu soudržnost společností. Ať se každý postará sám o sebe. Svoboda slova se zvrhla v nezodpovědnou „svobodu“ veřejně lhát, takže ničemu se už nedá věřit. Víra v možnosti volné soutěže bičuje každého k vyšším výkonům, i když už o ně vlastně nikdo nestojí,

a vytváří nové, těžko snesitelné nerovnosti a sociální problémy. Sláva vítězům a běda poraženým. Původně osvobodivá moc peněz se vymkla lidem z rukou a velké peníze se dnes jeví jako všemocný tyran. Všechno je za peníze a za vším jsou jen peníze. Opojení ze stále dokonalejších pravidel nakonec vedlo k formalismu a vyprázdnění práva, které dnes mnozí vnímají jen jako křivé paragrafy. Vlna nadšení z dalekých cest a z možností evropské expanze narazila na hranice Země a vrací se jako tsunami v podobě globální konkurence a masových migrací.

Vážných hrozeb je tu tedy dost a vesměs vypadají jako „osudové“, s nimiž se nedá nic dělat. Je tu ale ještě jedna, možná ta nejvážnější, kterou máme jako lidé plně ve svých rukou. Čím víc si celé generace zvykly žít v míru, bezpečí a bohatství, tím větší paniku způsobí každý otřes nebo zklamané očekávání a zhýčkané masové společnosti mají přirozeně sklon k hysterickým kolektivním reakcím. Podle Eibesfelda se tak podobají hospodářským zvířatům, klidným a mírným, dokud dostávají své pravidelné krmení; jakmile je nedostanou, vypukne panika. Eibesfeld proto varuje před „sebedomestikací člověka“. Prostředky propagandy a perfektní organizace společnosti dnes ovšem umožňují tyto reakce cílevědomě využívat, nebo dokonce vyvolávat a z nich tak mohou vznikat tyranie s dříve nevídanou „účinností“: zahubit miliony lidí dokázal dříve jen hlad nebo epidemie. Přitom k tomu stačí jen maličkost: že si vyděšená většina „svobodně“ odhlasuje, že svoji svobodu ochotně vymění za příslib většího bezpečí.

Takže přece jen krize? Katalog nebezpečí, která nám dnes hrozí, se jistě dá libovolně prodloužit. Ale hlasatelé „všeobecné krize“ by si měli dávat ztraceně pozor,

aby sami nakonec nepomáhali udělat z krize katastrofu. Nejlépe je to vidět na finančním světě. Dokud mu vládlo pár londýnských nebo frankfurtských bankéřů a nikdo jim neviděl do karet, fungoval jako na drátku. Moderní společnosti ale účinně oslabily „informační nerovnost“ mezi insidery a těmi ostatními, a tak dnes stejné burzovní zprávy sledují stamiliony lidí po celém světě. A protože v nich všichni hledají stejnou radu – totiž kam se svými penězi –, vzniká silná kladná zpětná vazba, charakteristika nestabilního prostředí. Jen malý náznak příležitosti či úspěchu může vyvolat obrovskou bublinu očekávání a jen docela nepatrná pochybnost může položit velkou banku, případně i celý stát.

To je jistě na pováženou, ale k vysvětlení to má daleko. Může se dnes člověk odvážit udělat další krok? I když se někomu bude zdát hodně spekulativní, přece se o něj chci pokusit. Zdá se mi totiž, že tato zásadní nestabilita současných společností je jen jeden z projevů či důsledků té neuvěřitelně účinné celkové strategie, kterou se novověk pokusil nahradit křesťanskou nadějí na věčnou spásu. Člověk přece může být úspěšný už tak říkajíc zaživa, pokud dosahuje svých cílů. A pokud si tím cílem nejsme jistí, stačí jen poměřovat naše výkony mezi sebou navzájem. Postupně lidé objevili, že soutěžit se dá ve všem možném a Guinnessova kniha rekordů o tom podává svědectví právě tak významné jako směšné. Tak jsme si na sebe upletli nesmírně účinný bič úspěchu v soutěži, která sice má přesné měřítko, ale žádný daný cíl ani dané meze. I ten, kdo v ní dnes vyhrál, bude už zítra ohrožen ještě lepšími výkony, a nemůže tedy ze soutěže vystoupit. Tomu se, tuším, říká „princip červené královny“: když chci zůstat na místě, musím běžet.

Darwinista může namítnout, že právě soutěž je tím motorem evoluce, která nás učinila lidmi a v lidských společnostech prostě pokračuje. Na tom jistě něco je, ale je tu jeden zásadní rozdíl. K těm vsutku tajemným a nepochopitelným stránkám vesmíru patří to, že evoluce neprobíhá lineárně. Žádný strom neroste do nebe, každý živočich, každá buňka a snad i molekula a atom mají jakousi mez, kterou nemohou překročit. Jsou omezené v prostoru a živé organismy kromě toho ještě také v čase. Člověk nemůže vyrůst o mnoho přes dva metry a přežít přes sto let. Na tom není nic tajemného a biolog umí vysvětlit, jaké to má chemické a fyzikální příčiny a koneckonců i jaký to má smysl: střídání generací v živé přírodě má mnoho výhod proti prostému trvání a mimo jiné patrně usnadnilo i evoluci samu.

Nicméně z této přírodní regulace, kterou v organismech zajišťují složité mechanismy, se lidské společnosti jaksi vymkly. „Peníze neznají žádné meze“ napsal už kdysi dávno Solón. A tak se dlouho mohlo zdát, že i společenský pokrok ve všech myslitelných oblastech závisí jen na našem úsilí a vynalézavosti, jinak řečeno na úspěchu v soutěži. Tato ústřední myšlenka a naděje novověku – jak jsem už řekl – v poslední době vybledla a dostala vážné trhliny. Možná je to opravdu jen krize, jakési přechodné zaváhání, a bezhlavá soutěž každého s každým se i v hospodářství zase rozběhne. Ale je také možné, že jde o něco víc, co se nevyřeší lepší organizací bank a financí.

Když před víc než půl stoletím mohly začít vycházet knihy Teilharda de Chardin, který evoluční pohled na celý vesmír poprvé zformuloval, vyvolal určitou senzacii, ale nikdo si s ním nevěděl rady. Vědcům připadal mystický,